

РЕАЛІЗАЦІЯ ІНКОРПОРАЦІЙНИХ ПЛАНІВ РОСІЇ ЩОДО ГЕТЬМАНЩИНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТОЛІТТЯ У ВИСВІТЛЕННІ А. І. ЯКОВЛІВА

Стаття присвячена дослідженню історіографії питання взаємовідносин Гетьманської України і Російської держави у першій половині XVIII століття (1709-1750 роках). Особливе місце приділено працям відомого історика української діаспори Андрія Яковліва, який багато уваги приділив визначенню правового статусу Держави Війська Запорізького в 1709-1764 роках, ролі міждержавних договорів у питанні реалізації задумів Російської держави щодо України, покликаних ліквідувати залишки її суверенності.

Ключові слова: А. Яковлів, історіографія, Гетьманська Україна, Російська імперія, міждержавні договори, інкорпорація, перша половина XVIII ст.

Статья посвящена исследованию историографии вопроса взаимоотношений Гетманской Украины и Российского государства в первой половине 18 столетия (1709-1750 гг.). Особое место занимают труды известного историка украинской диаспоры Андрея Яковлива, который много внимания уделил определению правового статуса Государства Войска Запорожского в 1709-1750 гг., роли межгосударственных договоров в плане реализации намерений Российской империи относительно Украины, призванных ликвидировать остатки ее суверенитета.

Ключевые слова: А. Яковлив, историография, Гетманская Украины, Российская империя, межгосударственные договоры, инкорпорация, первая половина XVIII ст.

Article is devoted to research of a historiography of a question of mutual relations of Hetman-Ukraine and the Russian state in first half of 18 centuries (1709-1750). A special place works of the known historian of the Ukrainian diaspora of Andrey Jakovliv which has given a lot of attention to definition of a legal status of the State of the Army Zaporozhye in 1709-1750, borrow roles of interstate contracts by way of realization of intentions of Russian empire concerning Ukraine, called to liquidate the rests of her sovereignty.

Key words: A. Jakovliv, a historiography, Hetman-Ukraine, Russian empire, interstate contracts, incorporation, first half of 18 centuries.

Історія розвитку української державності займала і займає провідне місце в дослідженнях науковців України, зарубіжної діаспори. Історичний досвід виборювання незалежності нашої держави, починаючи з Середньовіччя і закінчуючи сьогоднішнім, відіграє важливу роль для формування світогляду сучасного суспільства, усвідомлення для нього своєї національної ідентичності, з чого й випливає й актуальність даної теми. Саме цій меті слугують праці А. Яковліва.

Дослідження з даної проблеми можна умовно розділити на дві групи: 1) праці істориків так званої «національної» школи, до якої входили науковці, що емігрували за кордон після 1920 року і продовжували займатися дослідницькою роботою. Розробкою проблеми розбудови державності України «післямазепинського» періоду займалися: Б. Нольде, О. Гайманівський, професори І. Холмський, О. Тарлецький, М. Грушевський, Д. Дорошенко, доктори М. Василенко, О. Оглоблін і Н. Полонська-Василенко та інші [1]. Однак слід відзначити, що цими істориками питання завершення процесу інкорпорації

України до Російської імперії розглядалося опосередковано, без конкретної спеціалізації на даному історичному періоді, лише в контексті розробки загального масиву історії української державності.

Першим, хто ґрунтовно зайнявся розробкою проблеми трансформації українсько-російських відносин від васально-сюзеренної в XVII столітті до «автономно-метропольної» у XVIII ст., був професор Андрій Іванович Яковлів. Видатний юрист, він виробив свою власну концепцію дослідження історії України. Вона полягала у розробці суперечливих аспектів становлення вітчизняної державності ранньомодерного часу через призму нормативно-правових актів укладених Гетьманщиною з іншими державами. Особливу увагу у своїх працях Андрій Іванович приділяв епосі першого Гетьманату (1648-1764 років). Конкретно його цікавило визначення державно-правового статусу Війська Запорозького як суб'єкта міжнародних відносин.

А. І. Яковлів першим з українських дослідників порушив питання правоздатності українсько-російських договорів 1654-1687 років [2]. Він же першим з

істориків заявив про незаконність політики Петра I і його наступників по обмеженню суверенності Гетьманщини. Спираючись на договори Б. Хмельницького, Яковлів доводив: домовленості між Військом Запорізьким і Москвою були, по суті, декларацією суверенітету України. Причому Москва в обмін на часткове підпорядкування гарантує Гетьманату захист і визнає де-факто його самостійність.

Обмеження незалежності Війська Запорозького, постійні намагання ліквідувати його як політичну одиницю А. І. Яковлів назвав планомірним виконанням заходів повного знищення самостійної Гетьманської України. Вчений був упевнений: від 1654 року Москва прагнула реалізувати свої великодержавні задуми; фактично все існування Козацької держави – це «холодна» чи явна війна за збереження вольностей. Дії Росії є абсолютно неправомочними, такими що суперечать букві міжнародного права.

Професор Яковлів звинувачував царську Росію в насильницькій «фіктивізації» україно-російських домовленостей, окупації Української держави після 1709 року. Думку Андрія Івановича підтримували інші відомі українські дослідники історії держави і права О. Гайманівський та Р. Лашенко. Згодом правильність концепції Яковліва підтримала переважна більшість «національно орієнтованих» українських істориків 1920-1950-х років. На сьогодні погляди А. І. Яковліва поділяють декотрі іноземні спеціалісти: можна виділити праці канадського дослідника З. Когута та російського історика Т. Яковлевої [3].

Слід відзначити, що концепцію «національної» історичної школи в сучасній вітчизняній науці не було прийнято повністю. Це багато в чому пов'язане з прихильністю офіційної історичної науки до підходів російсько-імперської та радянської концепції розгляду періоду Гетьманщини. Характерною особливістю радянських і російських істориків є заперечення державної незалежності України в 1654-1764 роках, ігнорування проблеми узурпації царською владою контролю над життям Гетьманщини, власна інтерпретація українсько-московських договорів, що розглядаються як поступки центральної влади (Московського царства) автономній одиниці (Війську Запорозькому) [4].

Будь-який прояв самостійності того чи іншого гетьмана розцінювався як зрада та відступ від рішень Переяславської ради 1654, які, з точки зору російсько-радянської концепції, полягають у беззастережному підпорядкуванні України Москві. Повністю відкидається можливість існування окремої української нації («малоросійська концепція» до 1917 року) самостійної від загальноросійського «організму» (ідея «єдинокривності та історичного тяжіння» українських земель до Росії). В радянській історичній науці ця концепція побутувала аж до 1991 р. [5]. Ще однією особливістю праць російських і радянських істориків є їх шаблонність, беззаперечна відданість політичній кон'юнктурі того чи іншого періоду [6].

До найбільш знаних представників даної школи імперського періоду можна віднести професорів В. Ключевського, С. Соловйова, Н. Маркевича, М. Лазаревського, А. Терещенка та інших. Серед

істориків радянського і сучасного періодів виділяються Є. Яцкевич, В. Голобуцький, С. Павленко, А. Васильєв.

Мета нашої роботи полягає у дослідженні процесів інкорпорації України до російської загальноімперської державно-політичної системи в першій половині XVIII століття. Головним сегментом роботи є дослідження трансформацій державно-політичного статусу України-Гетьманщини через призму поглядів професора Андрія Івановича Яковліва.

Північна війна 1700-1721 років змінила назавжди баланс сил в Європі. На місце нової великої держави замість Шведського королівства висунулася Росія. Підвищення державного статусу здобувалося в кровопролитних битвах війни, що точилася на величезних просторах Східної Європи. Ніштадтський мир 1721 року зафіксував утворення нової імперії. Колишній гегемон у північній та східній частині континенту – держава Вазів – втратила свої позиції і вже до середини століття поступово перетворилася на «гравця другого ешелону». Союзна Росія Річ Посполита, розбита і окупована Карлом XII в 1704-1709 роках, розірвана на два ворогуючі табори прихильників Станіслава Лещинського і Веттінів, номінально опинилась серед переможців у Північній війні, але в реальності продовжувала деградувати як державний організм. Урешті, перетворившись на «хворого Східної Європи», вона стане предметом суперечок між сильними сусідами. Результат – війна за польську спадщину 1733-1734 років та три поділи наприкінці століття.

Договір 1721 року лише де-юре закріпив завершення російсько-шведської боротьби. Фактично вже в 1709 р. стався корінний перелом у війні. Армія Шведського королівства після декількох років повного домінування на арені бойових дій (1700-1704 рр.) поступово починає втрачати ініціативу, сили сторін досягають паритету (1704-1708 рр.) і врешті росіяни остаточно перехоплюють ініціативу (1708-1709 рр.) [7].

Поразка під Лісною і Полтавою вирішують долю протистояння. Російський історик А. А. Керсновський у своїй праці «История русской армии» зазначив: «Перемога у 1709 р. стала першою для Росії й визначила її абсолютну перемогу в майбутньому. Малоросійська кампанія 1709 р. стала фундаментом імперської великодержавності» [8]. 1709 рік став фатальним не лише для Карла XII і його армії, але і для Гетьманської України. Відразу ж по переході Мазепи на бік шведів Петро I, користаючись правом «государя и оборонца Малой Руси» викликав українську старшину до Глухова, де «судьба Малой Руси решаться будет» [9]. Вибори нового гетьмана, які тоді ж відбулись привели до влади Івана Скоропадського.

Правління Івана Скоропадського стало часом «швидкого зростання могутності Московської держави, яка офіційно перетворилася на Російську імперію і приниження Української держави». Так охарактеризувала період першої чверті XVIII століття Н. Полонська-Василенко [10]. А. І. Яковлів у своїй праці «Українсько-московські договори XVII-XVIII століть» підтримує думку Н. Полонської-Василенко. Спираючись на дослідження Д. Бантиш-Каменського,

він характеризує стан Гетьманщини даного періоду як «стагнаційний». Ознакою цього, на думку вченого, стало вмирання державної машини України, впорядкованої в 1672-1700 роках Самойловичем і Мазепою, фактичне підпорядкування суверенного організму Держави Війська Запорізького (яким де-факто він був до 1709 року) імперській системі Московщини [11].

Політика Петра I щодо України була більш агресивною та рішучою, ніж його попередників. Новий гетьман фактично був позбавлений будь-якої самостійності у впровадженні власної політичної лінії всередині Гетьманату. Однак довгий час російський уряд не підкріплював свої конкретні дії по нівелюванню суверенітету України юридичними документами. Саме в цьому бачив головну особливість поведінки Москви щодо Війська Запорізького початку XVIII століття А. І. Яковлів.

У своїй праці «Договір гетьмана Скоропадського 1709 року і реформа 1722 року» дослідник відзначав: «Жодних нових статей не було запропоновано ані царем, ані гетьманом. З огляду на те, що в царській грамоті, а також і в присяжному записі гетьмана Скоропадського було сказано, що Війську Запорізькому підтверджуються статті, на яких піддався під царську високу руку гетьман Б. Хмельницький, то з цього треба зробити висновок, що гетьманові цар ствердив договір 1654 року. Формально так воно і було, але реальність невдовзі показала, що в актах 1708 року згадано договори Хмельницького лише для того, щоб оманом давніх вольностей притягти довіру козацьких полків, що не могли піти з Мазепою, та використати їх у боротьбі проти Мазепи».

Професор А. Яковлів поряд з А. Рігельманом та М. Грушевським уважав позицію Москви у 1708-1709 роках двоюкою. На цьому етапі цар потребував підтримки старшинських кіл у боротьбі з можливими впливами з боку прихильників опального Мазепи, тому деякий час Москва дотримувалася вдаваної лояльності до державного суверенітету Війська Запорізького. Про це свідчить царський маніфест, виданий у жовтні 1708 року. В ньому підтверджувалися «всі вольності, права і привілеї, котрі з часу прийняття під високодержавну руку гетьмана Б. Хмельницького с Військом Запорізьким и з усім Малоросійським народом... мали свято, нерушимо і в єдності утримувати». Однак, як зазначає А. І. Яковлів: «Коли ж гетьман і старшина, довіряючись царському слову, повертаються на бік Москви та стають «вірними підданими», зараз же Москва починає ствержені вольності і права ламати» [12].

Подібну практику в системі українсько-російських відносин А. Яковлів визначає як традиційну. Втім він не поодинокий у подібних оцінках. Прихильниками такої думки виступали представники української емігрантської історичної школи і особливо її «Празької гілки»: Симон Наріжний, О. Гайманівський, Б. Крупницький. Останній у своїх працях «Гетьман Пилип Орлик (1672-1742). Огляд його політичної діяльності» (Варшава, 1938), «Гетьман Мазепа та його доба» (Лейпціг, 1942) і «Гетьман Данило Апостол і його доба» (Аугсбург, 1948) відзначає плановність і послідовність політики царів Романових щодо вольностей Гетьманщини: «Від першого перегляду статей Богдана Хмельницького у 1659 році і за часів

гетьманування лівобічних гетьманів протягом усього XVII століття кожен новий україно-московський договір містив пункти, що, нівелюючи державний статус України, водночас посилюють вплив Москви на усі сторони життя Війська Запорізького. Лише гетьманування Мазепи, його політична гнучкість дають можливість відтягнути юридичне і фактичне падіння Гетьманату. Поразка 1709 року призвела до де-факто окупації України» [13].

Навесні 1709 року, скориставшись поразкою шведів та вимушеною еміграцією Мазепи і як факт встановленням своєї влади над усією гетьманською державою, Скоропадський поблизу селища Решетилівка, 17 липня подав цареві 14 пунктів з проханням про підтвердження старих прав і вольностей Війська Запорізького [14]. До того ж гетьман висунув декілька прохань, що стосувалися обмеження влади воевод в українських містах, заборони використання російським військом майна міщан. Скоропадський просив не віддавати козацькі війська під командування російських офіцерів, звільнити козаків від походів на деякий час, заборонити російським командирам лаяти козаків «зрадниками» [15]. 31 липня в Києві цар видав «Решительный указ», де стосовно підтвердження старих вольностей сказано: «Оные же нерушимо содержать обещаем». Однак цар відкинув кілька пунктів, а інші задовольнив лише частково з обмеженнями [16].

А. І. Яковлів так характеризував наслідки «Решительного указу»: «Крім відмови дати нові статті, цар у резолюції на пункт № 2 затвердив і надалі практику, яка вперше з'явилася в часи шведської війни і на підставі якої козацькі відділи з наказним гетьманом і полковниками піддавалися під владу московським генералам... В указі на пункт № 5 цар дозволив воеводам «интересоваться» внутрішніми справами України, провадити «розыск» і суд над місцевою людиною в згоді з полковниками і старшиною.

Нарешті в указі на пункт № 13 установлено, що царські укази в справах України надалі висилатимуться лише на ім'я гетьмана, але не тільки царем через «Приказ Малой России», але й міністрами царськими, «котрим ці справи доручені». Цей останній розпорядок ставив гетьмана нижче царських міністрів, бо віддавав його під «укази» міністрів» [17]. Далі вчений робить висновок про фактичну зневагу царським урядом статей Богдана Хмельницького та фіктивність обіцянок царя, адже нові укази Петра I йшли врозріз не тільки з попередніми статтями договорів, укладених у XVII сторіччі, але і нівелювали гарантії про непорушність статей 1654 року, підтверджених Решетилівськими статтями [18].

А. Рігельман, Б. Нольде і А. Яковлів відзначають особливість царського указу від 31 липня: це фактично вже розпорядження одностороннього характеру, а не двостороння угода, як це ми бачимо до 1709 року [19]. А. Яковлів визначив «Решительный указ» як імперативні рішення царя, якими він вирішує справи й наказує підданам, або ж дає свою згоду, як особливу «милість». Крім цього, царським урядом введено інститут резидентів при особі гетьмана [20].

У грамоті від 27 липня 1709 року цар повідомив про прибуття до України стольника Ізмайлова в якості міністра-резидента. В офіційній інструкції

Ізмайлов мав виконувати допоміжні функції при гетьманові в питаннях виконання царських розпоряджень та «недопущення разбою в Малороссийском крае бывшее» [21]. Однак стольникові вручили і таємну інструкцію, за якою російський резидент мав контролювати дії гетьмана, перешкоджати будь-яким зносинам з Кримом, Туреччиною, Польщею та прибічниками Мазепа, контролювати доходи до державної казни, також особисті прибутки гетьмана і старшини. Російський представник мав слідкувати за настроями у війську та серед старшини Гетьманщини, не дозволяти протимосковську агітацію та ліквідувати антицарські настрої; стосовно гетьманського оточення Ізмайлов (з 1710 року – новий резидент Протасєв) зобов'язувався «в разговорах и во всяких обхожденьях усматривать, кто к стороне государя прилежнее и кто к какому уряду достоин» [22].

А. І. Яковлів визначає роль царського резидента як фактично намісника, що наділений владою контролювати діяльність українського уряду, хоч поки і таємно, впливати на здійснення кадрових перестановок у гетьманському уряді та старшинській адміністрації. Забезпечення функціонування інституту міністрів-резидентів, зокрема питання його фінансування, покладалося на українську сторону. Так, новий «посол» Протасєв утримувався з доходів, зібраних з кількох сіл Чернігівського полку [23].

У праці «Українсько-московські договори XVII-XVIII століть» А. Яковлів доводить думку про цілеспрямованість політики Російської держави по знищенню суверенності України. Дослідник уважає утвердження інституту міністрів-резидентів дією, спрямованою на підірив авторитету гетьманської влади та сіяння розбрату і ворожнечі в старшинському середовищі, тим самим наносячи превентивний удар по можливим проявам згуртованості серед української еліти в майбутньому [24].

Про це свідчить і лист князя Голіцина до канцлера Головкина. На думку Н. Полонської-Василенко, цей лист можна вважати політичною програмою російського уряду щодо Гетьманщини. Голіцин писав: «Заради нашої держави потрібно посіяти незгоду між полковником і гетьманом. Прохань гетьманських виконувати не варто» [25].

1710 року гетьман зробив спробу таки добитися підтвердження прав і вольностей і отримати нові повноцінні статті. Для цього посольство на чолі з генеральним осавулом Жураковським 16 лютого виїхало до Москви. Лише в січні 1711 року у відповідь на подані від імені гетьмана прохання цар відповів жалуваною грамотою, в якій дозволив гетьману мати власну артилерію, клейноди як усі попередні гетьмани мали. Крім того, цар пообіцяв, як і в 1709 році, провадити політику стосовно Гетьманщини «без порушення прав і вольностей стародавніх народа Малоросійського» [26]. Що ж до нових статей договору, то як відзначає А. І. Яковлев, «й на цей раз подання і посольство до царя не мали жодного успіху» [27].

Аналізуючи діяльність московського сюзерена за період від 1708 року до впровадження Малоросійської колегії, А. Яковлів відзначає цілеспря-

мованість і поетапність дій Петра I по обмеженню суверенних прав Гетьманської держави. Так «Решительный указ» та інструкцію стольнику Ізмайлову дослідник визначає як «перші кроки царя Петра на шляху нищення прав і вольностей давньої державної автономії Війська Запорозького» [28]. Спроби гетьмана зберегти автономний устрій і добитися юридичного підкріплення державної окремішності Гетьманату через підписання нових статей українсько-російського договору зустрічали жорсткий опір з боку царського уряду [29].

У своєму дослідженні проблеми врегулювання українсько-російських відносин часів гетьманування Івана Скоропадського, розпочатого в статті «Договір гетьмана Скоропадського 1709 року», А. Яковлів звертає увагу на те, що російський уряд, починаючи з 1710 року, змінює іменування України з «Малоросії», «Малої Русі» чи навіть «Государства Малоросійського» на «Малоросійський край», «Малоросійская провинция» (царський маніфест 17 лютого 1711 року) [30]. Така практика була частиною політики по нівелюванню незалежності української держави.

Думку професора Яковліва підтримували такі представники «Празької школи», як Б. Крупницький і М. Василенко. Після смерті Скоропадського наступ на права і вольності Держави Війська Запорізького продовжувався. Б. Крупницький у своїй праці «Гетьман Данило Апостол і його доба» відзначав спроби свідомої старшини протистояти встановленню російського контролю за внутрішнім життям Гетьманщини в 1722-1724 роках [31]. На цьому етапі провідником національносвідомих аристократичних кіл став чернігівський полковник Павло Полуботок. Рішуче протестуючи проти всевладдя Малоросійської колегії, Полуботок, як зазначає М. Василенко, добився від Сенату заборони звертатися до Генеральної військової канцелярії з наказами як до підзвітної установи [32].

І. Холмський, один із представників «мюнхенської гілки» української історичної школи, у своїй «Історії України» відзначає ті реформи, які проводилися Полуботком в Україні, зокрема судову (перетворення Генерального суду на колегіальну установу). Такі дії не сподобалися царській владі і нівелювали значення Малоросійської колегії [33]. Даний орган утворювався для здійснення контролю над Гетьманщиною, однак номінально, як вказує Д. Дорошенко у Т. II своїх «Нарисів з історії України», Колегія мала слідкувати аби «народ український не був ні від кого обтяжений – ані неправими судами, ані утисками старшини» [34].

Посилення центральної влади в Козацькій державі, підвищення її авторитету призвело до ще більшої активізації дій Петра I. Як відомо, «групу Полуботка» викликано до Росії, де згодом ліквідовано. А. І. Яковлів уважав саме активну діяльність наказного гетьмана, його непримиримість у боротьбі за права України основною причиною знищення залишків національносвідомих старшинських елементів [35]. Так Росія в особі Петра I наносила «превентивний удар», що виявився дуже вдалим і вчасним.

Після 1724 року активної опозиції політиці Петра I в Гетьманщині вже не було. Втім «українська

справа» ще не програна на той момент, це стало очевидно з приходом до влади в Росії малолітнього Петра II. Б. Крупницький вказує: «Негайно скасовано податки, накладені Колегією, відкликано Вельямінова до Петербурга і дозволено обирати гетьмана» [36]. Як зазначає Д. Дорошенко в «Нарисах історії України», нового гетьмана обрано в Глухові 1 жовтня 1727 року в присутності радника Наумова, який офіційно мав виконувати ті ж функції, що й Измайлов та Протасєв при І. Скоропадському. А. Яковлів і Б. Крупницький уважали Апостола «видатним, свідомим державником, що боровся за привернення прав українців, як і покійний Полуботок» [37].

Російський уряд 22 серпня 1728 року затвердив так звані «Решительные пункты», що стали відповіддю на прохання затвердити нові статті, подані українською делегацією, очолюваною гетьманом Апостолом узимку того ж року під час коронації нового імператора. М. Судієнко у своєму дослідженні дійшов висновку, що політика російського уряду стосовно суверенітету Гетьманщини часів Д. Апостола була двоякою та непослідовною [38]. Проголосивши прихильність старим договорам і підтверджуючи права Гетьманщини згідно з трактатом Хмельницького, царський уряд фактично відібрав право держави Війська Запорозького виступати хоча б номінально рівноправною стороною при укладанні домовленостей; власне, як зазначає А. І. Яковлів, ніяких домовленостей, починаючи з 1728 року, вже не існувало. «Решительные пункты» були, по суті, продовжувачем традиції «Решительного указу».

Професор Б. Нольде у праці «Автономія України з історичного погляду» підтримує думку А. І. Яковліва про перехід від «договірної» форми взаємовідносин між Імперією та Гетьманщиною до «указової» [39]. Впровадження подібної практики, на думку вченого, стало логічним завершенням процесу, розпочатого 1709 року. Вихід Росії на передові позиції на континенті після Північної війни, ліквідація старшинської опозиції в Україні в 1724-1725 роках зміцнили становище царського уряду і значно послабили українську сторону, то ж новий цар, виходячи з реалій 1728 року, перестав повністю рахуватися з державним статусом України, закріпленим низкою трактатів XVII століття.

Цю думку барона Б. Нольде цілком підтримував А. І. Яковлів. Аналізуючи зміст «Решительных пунктов», він так характеризує документ: «Це вже не договір між Україною і Росією, а спеціальний закон, який має нормувати надалі внутрішнє життя України й тих органів, що їх воля царя призначила для України. Треба зазначити, що все внутрішнє управління України було підпорядковано центральній російській владі та поставлено під безпосередній контроль її органів» [40].

Зі смертю Данила Апостола російський уряд ініціював утворення «Правление во шести персонах состоящее», яке мало управляти Гетьманщиною. Йому було надано «Инструкции», згідно з якими і здійснювалося управління «Малороссийским краем» у 1730-1740-х роках. Як зазначає Л. Окиншевич у праці «Генеральна рада», «Инструкции» майже повністю повторювали пункти 1728 року [41].

О. Рігельман та А. Яковлів зазначають, що російський уряд, затверджуючи інструкції «Правління гетьманського уряду», продовжував діяти подвійно. Офіційно знову дано обіцянку «Малороссийский народ при привилегиях и правах гетману Хмельницкому данных содержать»; крім того, зазначено: «Правління гетьманського уряду» на чолі з «правителем» Бібіковим утворюється тимчасово на час до обрання нового гетьмана. У праці «Український кодекс 1743 року» А. І. Яковлів доводив, що декларована частина інструкцій – насправді фікція, прикриття реальних планів уряду Анни Іоаннівни. Дослідник упевнений: тактика 1740-х років полягала у встановленні таємного підпорядкування царському уряду залишків автономності Гетьманщини при збереженні номінального суверенітету державної влади Війська Запорозького.

Представники української «національної» школи, що перебували в еміграції, починаючи з 1920-х років, відстоювали думку про системність та безперервність наступу царської Росії на державний суверенітет гетьманської України, причому ця атака розпочалася задовго до подій 1708-1709 років [42]. Спираючись на дослідження А. Яковліва, можна виділити декілька етапів боротьби Московської державної машини з Гетьманською Україною:

1) Період номінального підпорядкування Війська Запорозького у 1654-1657 рр.

2) «Критичний час» 1657-1659 років, коли «досить молодий і ще сильний організм Української держави іще остаточно не потрапивши під владу Москви змагав до власного вибору у розбудові державності» [43].

На даному етапі Військо Запорізьке, володіючи досить значним військовим і політичним потенціалом, зробило спробу виходу з орбіти російського впливу, а Московщина, залишаючись у стані «середньовічної стагнації», не мала можливостей змусити Україну до покори військовим шляхом і користувалася практикою таємного розхитування Гетьманської держави [44]. 1657-1659 роки В. Липинський характеризував як «епоху таємної дипломатії і явного замилювання очей».

3) 1659-1687 роки. Продовження політики часів «Виговщини» з поступовим посиленням агресивності наступу, пов'язаного з розрухою в Гетьманщині і втратою останньою військової потуги та політичного авторитету [45].

«Політика розколювання» українського суспільства, втягування різних старшинських партій у криваве протистояння, «Руїнізація» і спроба національної дезорієнтації еліт Гетьманщини, на думку А. І. Яковліва, свідомо проводилася московським урядом у 1660-1680-х роках. Практика частково невдала, багато в чому через присутність на конкретному етапі інших «полосів тяжіння» в Східній Європі, не менш сильних, ніж Московське царство, таких же амбітних у прагненні посісти місце регіонального гегемона [46]. Для Гетьманату така ситуація непевності позицій Москви, утворювала, на думку професорів І. Холмського і О. Терлецького, простір для маневрування, запобігання прямому і масштабному зіткненню з Московщиною.

4) «Мазепинська доба» – епоха вдалих політичних маневрів і лавірування для Гетьманщини, фактичне

нівелювання мазепинським урядом значення «розгромних» для автономії Коломацьких статей, водночас на завершальному етапі 1700-1709 років некрита атака на військове і фінансове самоврядування, явне викриття намірів Петра I по остаточному знищенню самостійності Козацької держави [47].

За визначенням В. Липинського, О. Рігельмана і А. Яковліва на цьому етапі – повна трансформація здебільшого таємної роботи по розкитуванню України в рішучі, явні дії з використанням відверто репресивних методів. Невдача проти московського виступу «мазепинців» стає для царя вдалим приводом до «наступу всім фронтом» на автономність України, причому, як зазначає видатний російський військовий історик і теоретик А. Свечин, перемога російської армії над шведами, відсування на другий план слабкої Польщі перетворює Росію на беззастережного гегемона, здатного диктувати власну волю сусідам [48].

Таким чином, в оцінці московської політики стосовно Гетьманщини в 1654-1709 роках українські історики «празької», «мюнхенської» і «варшавської» шкіл виявляють однаковість, однозначно характеризуючи її як цілеспрямовану і послідовну, таку, яка має чітко виражений антиукраїнський характер, спрямовану на ліквідацію будь-яких проявів державної чи національної ідентичності «козаків».

А. І. Яковлів став першим з істориків «емігрантської» школи, який дослідив українсько-російські відносини нового часу через призму права. Вчений мав на меті визначити статус Гетьманської держави через дослідження договорів з Росією як протектором і одночасно фактично гарантом суверенного існування Козацької України. Розробляючи проблему взаємовідносин Війська Запорозького з Московщиною у 1709-1750 роках, А. І. Яковлів доходить висновку, що в першій половині XVIII ст. відбувається повна

номіналізація державності Гетьманщини, підпорядкування її волі російського царя. Документи, прийняті в післямазепинський період, це вже, по суті, не договори, а розпорядження самодержця всієї Русі своїм підданам. Однак А. Яковлів зазначав: така практика була неправомочною, адже суперечила статтям Б. Хмельницького, дотримання яких декларувалося кожним царем і значить де-юре вони залишалися єдиним правомочним документом, юридичною основою, яка визначала статус Гетьманату як суверенної держави аж до 1764 року.

Однак внутрішня слабкість та дезорієнтація еліти Гетьманщини зробили можливим проведення в життя інкорпораційних планів Росії щодо України. Думка А. І. Яковліва, видатного правника, людини, яку ще за життя називали «батьком» української історії держави і права, стала загальноприйнятою в середовищі українських істориків за кордоном. Колеги професора А. Яковліва, О. Гайманівський та Р. Лашенко, які працювали під його керівництвом на кафедрі історії держави і права в Українському Вільному Університеті в 1920-х роках, цілком підтримували «яковлівську концепцію» дослідження українсько-російських відносин XVII-XVIII століть [49]. С. Шелухін у праці «Історико-правничі засади української державності» підтримує точку зору А. Яковліва в питанні визначення державного статусу України, зазначаючи надзвичайну ідеологічну важливість доведення думки про суверенність Гетьманщини і неправомочність інкорпораційних заходів російського уряду в 1709-1764 років у ключі боротьби за відновлення самостійності Української держави [50], прихильником чого виступали всі без винятку представники української історичної еміграції 1920-1950-х років.

ЛІТЕРАТУРА

1. Оглоблін О. Українська історіографія 1917-1956 / О. Оглоблін. – К., 2003. – С. 219–220.
2. Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р. / А. Яковлев. – Нью-Йорк, 1954. – С. 78.
3. Когут З. Російський централізм і Українська автономія. Ліквідація Гетьманщини, 1760-1830 / З. Когут – К., 1996. – С. 126; Яковлева Т. Гетьманщина у другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни / Т. Яковлева. – К., 1998. – С. 47.
4. Ключевский В. Полный курс лекций по русской истории / В. Ключевский. – СПб., 1904. – С. 87.
5. Соловьев С. История России с древнейших времён / С. Соловьев. – М., 1993. – Т. 15. – С. 198.
6. Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – К., 1990. – С. 498.
7. Свечин А. Эволюция военного искусства / А. Свечин. – М., 1927. – Т. 1. – С. 97–98.
8. Керсновский А. История русской армии в 4-х томах / А. Керсновский. – М., 1993. – Т. 3. – С. 149.
9. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках / А. Яковлів. – Варшава, 1934. – С. 138.
10. Полонська-Василенко Н. історія України : [у 2-х т.] / Н. Полонська-Василенко. – К., 1995. – Т. 2. – С. 81.
11. Яковлів А. До питання про джерела Кодексу 1743 р. / А. Яковлів. – Прага, 1943.
12. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках. – С. 139–141.
13. Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба / Б. Крупницький. – Лейпциг, 1942. – С. 46–47.
14. Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672-1742). Огляд його політичної діяльності / Б. Крупницький. – Варшава, 1938. – С. 49.
15. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках. – С. 141–142.
16. Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба / Б. Крупницький. – Аугсбург, 1948. – С. 56.
17. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках. – С. 143.
18. Яковлів А. Український кодекс 1743 року / А. Яковлів. – Мюнхен, 1949. – С. 49.
19. Нольде Б. Автономія України з історичного погляду / Б. Нольде ; [пер. М. Залізняка]. – Львів, 1912. – С. 78.
20. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках. – С. 144.
21. Ригельман А. Летописное повествование о Малой России / А. Ригельман // Чтения в обществе истории и древностей Российских. – М., 1847. – № 7. – С. 17.
22. Тарлецький О. Історія української державності в двох томах / О. Тарлецький. – Львів, 1923. – Т. 2. – С. 198.
23. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках. – С. 144–145.
24. Там само. – С. 145–146.
25. Полонська-Василенко Н. Вказ. праця. – С. 81.
26. Маркевич Н. История Малой России / Н. Маркевич. – М., 1843. – Т. 4. – С. 267.
27. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках. – С. 146.

28. Яковлів А. Український кодекс 1743 року. – С. 38.
29. Дорошенко Д. Нариси з історії України / Д. Дорошенко. – К., 1992. – Т. 2. – С. 163.
30. Ригельман А. Летописное повествование о Малой России... – С. 24.
31. Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. – С. 46.
32. Василенко М. Павло Полуботок / М. Василенко // Україна. – К., 1926. – Т. 2. – С. 176.
33. Холмський І. Історія України / І. Холмський. – Мюнхен, 1949. – С. 260.
34. Дорошенко Д. Нариси з історії України. – Т. 2. – С. 164.
35. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках. – С. 151.
36. Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. – С. 59.
37. Дорошенко Д. Нариси з історії України. – Т. 2. – С. 180.
38. Судієнко М. Матеріали к отечественной истории / М. Судієнко. – К., 1853. – Т. 1. – С. 144.
39. Нольде Б. Автономія України з історичного погляду. – С. 112.
40. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках. – С. 151.
41. Окіншевич Л. Генеральна рада на Україні. Гетьманщина XVII-XVIII ст. / Л. Окіншевич. – К., 1926. – С. 123.
42. Липинський В. Україна на переломі 1657-1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті / В. Липинський. – К., 1991. – С. 256.
43. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках. – С. 57.
44. Север А. Русско-украинские войны / А. Север. – М., 2009. – С. 149.
45. Яковлева Т. Гетманщина и ее инкорпорация в Российскую империю / Т. Яковлева // Западные окраины Российской империи. – М., 2006. – С. 121.
46. Север А. Русско-украинские войны. – С. 119.
47. Грушевський М. Вказ. праця. – С. 387.
48. Свечин А. Эволюция военного искусства. – С. 298.
49. Лашенко Р. Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем Московським / Р. Лашенко // Ювілейний збірник на пошану С. Дністрянского. – Прага, 1923. – С. 7-8.
50. Шелухін С. Історико-правничі підстави української державності / С. Шелухін. – Вінніпег, 1929. – С. 278.

Рецензенти: д.і.н., професор В. Д. Сусоров;
к.і.н. доцент Н. В. Шевченко.

© Петрик А. М., 2011

Надійшла до редколегії 14.09.2010 р.